האם זמן קריאת שמע ישתנה בימינו?

הרב שגיא מזוז

א. הצגת השאלה

התורה (דברים ו: ז; יא: יט) מצווה עלינו לקרוא קריאת שמע "בשכבך ובקומך".

במשנה הראשונה בברכות (ב ע"א) מבואר שהזמן שבו ניתן להתחיל לקרוא ק"ש של הערב הוא משעת צאת הכוכבים. רש"י (ד"ה "עד") הסביר: "מקמי הכי... לאו זמן שכיבה", כלומר, הזמן שבו אנשים הולכים לישון הוא צאת הכוכבים, ולכן זמן קריאת שמע בערב מתחיל בצאת הכוכבים. המשנה ממשיכה ומביאה מחלוקת בשאלה עד מתי ניתן לקרוא ק"ש של ערב: לדעת ר"א - ארבע שעות[1] מתחילת הלילה, ואילו לדעת ר"ג הזמן הוא עד עלות השחר.[2] **במשנה השנייה** (ט ע"ב) הובאה מחלוקת עד מתי אפשר לקרוא ק"ש בבוקר. לדעת ת"ק, עד נץ החמה; ולדעת רבי יהושע, עד שלוש שעות, שכן דרך בני מלכים לקום בשלוש שעות. הגמרא (י ע"ב) פוסקת כרבי יהושע.

מאז מהפכת החשמל השתנו זמני השכיבה והקימה של בני האדם. אנשים הולכים לישון אחרי זמן צאת הכוכבים וישנם אנשים שקמים בשעות מאוחרות יותר משלוש שעות.[3] **שינוי זה מעורר שאלה**: האם שינוי המציאות בזמני השכיבה והקימה משפיע על זמני קריאת שמע? אם כן, בפשטות בימינו יהיה אפשר לקרוא ק"ש של שחרית גם אחרי שלוש שעות שכן ישנם אנשים שקמים אחרי שלוש שעות, וכמו כן, לפחות בחורף, כאשר צאת הכוכבים חל בשעה מוקדמת, לא יהיה אפשר לקרוא ק"ש של ערבית בזמן צאת הכוכבים אלא רק בשעה מאוחרת יותר.

בשורות הבאות נברר שאלה זו.

ב. האם זמני בשכבך ובקומך חופפים ללילה ויום האסטרונומיים?

השאלה הראשונה שעלינו לבחון היא: האם זמני "בשכבך ובקומך" חופפים לזמני הלילה והיום האסטרונומיים? כלומר, האם זמנה של ק"ש של "בשכבך" הוא בהגדרה זמן לילה על פי ההגדרה האסטרונומית (מצאת הכוכבים עד עלות השחר/ נץ החמה) וזמנה של ק"ש של "בקומך" מתחיל בזמן שבו מתחיל היום מבחינה אסטרונומית

---

[1] כמובן שכל השעות שיוזכרו במאמר הן שעות זמניות.

[2] במשנה מובאת גם דעת חכמים שהזמן הוא עד חצות. אך חכמים מסכימים בעיקרון עם ר"ג שזמן הקריאה הוא עד עלות השחר, אלא שחכמים עשו סייג ואמרו לקרוא עד חצות.

[3] כגון אנשים שעובדים בלילות וחלק מבני הנוער.

(עלות השחר/ נץ), או שמא הזמנים של ק"ש נקבעו לפי זמני שכיבה וקימה ואינם תלויים בזמני היום האסטרונומיים?

נראה שיש לפשוט שאלה זו לצד שזמני ק"ש נקבעו לפי זמני שכיבה וקימה ואינם תלויים בהגדרות הזמן האסטרונומיות. **כמה ראיות לדבר**:

1 . לדעת ר"א ניתן לקרוא ק"ש של הערב עד ארבע שעות. ארבע שעות הן שליש הלילה ולא לילה שלם.

2 . הגמרא (ב ע"ב) מביאה דעות שונות בשאלה מתי מתחיל זמן ק"ש של ערבית ("משהעני נכנס לאכול פתו במלח" וכו') ולפי דעות אלו זמן ק"ש של "בשכבך" אינו מתחיל בצאת הכוכבים, ומכאן שאינו מקביל להגדרה האסטרונומית של "לילה".

3 . זמן ק"ש של "בקומך" הוא עד שלוש שעות, ואילו "יום" ארוך כמובן משלוש שעות. כך גם לגבי תחילת זמן ק"ש של בוקר: אפשר לקרוא אותה מ־"שיכיר בין תכלת לכרתי" (כמפורש במשנה ט ע"ב) וזמן זה אינו עלות השחר/ נץ החמה. מכאן שזמן "בקומך" אינו חופף ל"יום", לא בתחילתו ולא בסופו.

4 . סוגיה מפורשת בדף ח ע"ב:

> רבי שמעון בן יוחי אומר: פעמים שאדם קורא קריאת שמע שתי פעמים בלילה, אחת קודם שיעלה עמוד השחר ואחת לאחר שיעלה עמוד השחר, ויוצא בהן ידי חובתו, אחת של יום ואחת של לילה. הא גופא קשיא! אמרת פעמים שאדם קורא קריאת שמע שתי פעמים בלילה, אלמא - לאחר שיעלה עמוד השחר ליליא הוא, והדר תני: יוצא בהן ידי חובתו אחת של יום ואחת של לילה, אלמא - יממא הוא! - לא, לעולם ליליא הוא, והא דקרי ליה יום - דאיכא אינשי דקיימי בההיא שעתא

רשב"י אומר שייתכן שאדם קורא בלילה (מבחינה אסטרונומית) פעמיים קריאת שמע ויוצא ידי חובת ק"ש של "בשכבך" וידי חובת ק"ש של "בקומך", וזאת על ידי שיקרא קודם עלות השחר ואחרי עלות השחר (קודם נץ החמה). הגמרא מסבירה שהזמן שלאחר עלות השחר הוא עדיין לילה (מבחינה אסטרונומית) אך מכיוון שיש אנשים שקמים בשעה זו, ניתן לצאת ידי חובת קריאת שמע של "בקומך".[4] רואים שניתן לקרוא ק"ש של "בקומך" בלילה.

5 . לשון המשנה (י ע"ב): "למה נאמר ובשכבך ובקומך? - בשעה שבני אדם שוכבים ובשעה שבני אדם עומדים".

[4] וראה בהמשך הגמרא "איכא דמתני להא" על אדם הקורא פעמיים ביום ויוצא ידי חובת ק"ש של בשכבך ושל בקומך, ומכיוון שהרעיון זהה, קיצרתי.

6 . בדף ב ע"ב הגמרא מביאה את דעת חכמים שזמן ק"ש של ערבית הוא "משעה שהכהנים זכאין לאכול בתרומתן סימן לדבר צאת הכוכבים". מוסיפה הגמרא ואומרת: "ואף על פי שאין ראיה לדבר זכר לדבר שנאמר 'ואנחנו עושים במלאכה וחצים מחזיקים ברמחים מעלות השחר עד צאת הכוכבים' ואומר 'והיו לנו הלילה משמר והיום מלאכה'". מדוע אין "ראיה לדבר" אלא רק "זכר לדבר"? מסבירים הראשונים[5] שכיוון שהפסוק אינו עוסק בק"ש אלא בזמני העבודה, אי אפשר להוכיח ממנו לגבי ק"ש. מהפסוק מוכח שעבדו מעלות השחר עד צאת הכוכבים ושצאת הכוכבים נחשב לילה, אך אין פירוש הדבר שזמן ק"ש הוא בצאת הכוכבים, כיוון שזמן ק"ש תלוי בזמן שכיבה ולא בלילה.

אם כן, מבואר שזמן ק"ש נקבע לפי זמני התפקוד של שכיבה וקימה ולא לפי הזמנים האסטרונומיים של לילה ויום.

נעיר שלפי הגדרה זו (שזמן ק"ש הוא לפי זמן שכיבה וקימה ולא לפי זמן לילה ויום) נוכל לפשוט את ספקו המפורסם של **התפארת ישראל** (בועז, ברכות א: ג) שהסתפק מה זמן ק"ש במקומות צפוניים שבהם יש תקופות של אור יום רצוף, האם לא יקראו ק"ש של ערבית? וממתי יחל זמן ק"ש של בוקר? הוא לא פשט את ספקו. **לפי דברינו**, יקראו ק"ש של ערבית בשעה שאנשים הולכים לישון ויקראו ק"ש של בוקר בשעה שבני אדם קמים, בלי קשר לשאלה אם יש אור או חושך.

כנגד כל הראיות הנ"ל יש לכאורה שתי סוגיות (אחת בבבלי ואחת בירושלמי) הנוגדות תפיסה זו.[6]

1 . **המשנה** (י ע"ב) מביאה מחלוקת בין ב"ש לב"ה. לדעת ב"ש קריאת שמע בערב צריכה להיאמר בתנוחת שכיבה וקריאת שמע של בוקר צריכה להיאמר בתנוחה של עמידה, שנאמר "בשכבך ובקומך". ואילו לדעת ב"ה אין הקפדה על התנוחה באמירת ק"ש, והאמור "בשכבך ובקומך" מתייחס לזמני הקריאה ולא לתנוחת הקריאה. הגמרא (יא ע"א) מסבירה את דעת ב"ש: "בית שמאי - מאי טעמא לא אמרי כבית הלל? אמרי לך בית שמאי: *אם כן, נימא קרא בבקר ובערב*, מאי בשכבך ובקומך, בשעת שכיבה - שכיבה ממש, ובשעת קימה - קימה ממש". ב"ש טוענים שמכך שנאמר "בשכבך ובקומך" ולא "בבוקר ובערב" נלמד שהפסוק מלמד גם על תנוחת הקריאה ולא רק על זמן הקריאה.

---

[5] תוס' במקום (ד"ה "אע"פ"), תוס' במגילה (כ ע"ב, ד"ה "והיה"), שטמ"ק בברכות (ב ע"ב ד"ה "תא שמע"), ריטב"א (ד"ה "אינהו"), רבנו יונה (ד"ה "ואע"פ") ומאירי (ב ע"א "מאימתי") שכותבים כן ובצורה ברורה יותר מתוס' בברכות.

[6] וראה אבן האזל (קריאת שמע א: א) שעמד על שתי ראיות אלה.

לפי התפיסה שהצגנו לעיל, טענת ב"ש אינה טענה: התורה לא אמרה "בוקר וערב" אלא "בשכבך ובקומך" שכן אלו זמנים שונים מזמני הבוקר והערב![7] **ונראה ליישב** שאכן כך. בגמרא לא מבואר מה ב"ה יענו לב"ש על טענה זו. ייתכן שזה מה שהיו עונים: שאם היה נאמר "בבוקר ובערב" אז הזמנים היו זמנים אסטרונומיים ולכן נאמר "בשכבך ובקומך".[8]

2 . **בירושלמי בברכות** (א: א) נאמר:

> ספק קרא ספק לא קרא נישמעינה מן הדא הקורא קודם לכן לא יצא ידי חובתו וקודם לכן לאו ספק הוא ואת אמרת צריך לקרות הדא אמרה ספק קרא ספק לא קרא צריך לקרות.

הירושלמי שואל מה הדין במקרה של ספק אם קרא ק"ש: האם צריך לחזור? ופושט זאת מכך שנאמר שהקורא קודם צאת הכוכבים, דהיינו בבין השמשות, שהוא ספק לילה, לא יצא ידי חובה, והוא הדין לספק קרא - שלא יצא ידי חובה.

הזמן של בין השמשות הוא ספק יום ספק לילה מבחינה אסטרונומית, אך מבחינת זמן השכיבה אין כאן ספק: אין הולכים בזמן הזה לישון. ואם כן כיצד הירושלמי מתייחס לבין השמשות כספק? מכאן ראיה שהירושלמי הבין שזמן ק"ש הוא בצאת הכוכבים כמושג אסטרונומי ולא בזמן פעולת שכיבה.[9] **כנראה שצריך לומר** שלפי הירושלמי גדר זמן ק"ש שונה מהגדר בבבלי, ועדיין צ"ע.[10] ומכל מקום אין בכוח סוגיית ירושלמי לדחות ראיות מבוססות מהבבלי.

יש גם שני ראשונים שמדבריהם עולה תפיסה אחרת:

א. הרשב"א (ב ע"ב ד"ה "ר' חנינא") **מביא את דברי רה"ג**, התולה את השאלה האם זמני ק"ש תלויים ביום ולילה או בשכיבה וקימה במחלוקת תנאים. רבי אליעזר ור' יהושע שאמרו שזמן ק"ש "משעה שקדש היום" או "משעה שהכהנים מטוהרים לאכול

---

[7] אודה שגם אילו לא היה לי יישוב לקושיה זו, לא הייתי מייחס לה חשיבות מכרעת, וזאת לאור דברי הרמב"ם בכמה מקומות על "משא ומתן של גמרא". ראה על כך בעבודת התזה שלי: סטיותיו של הרמב"ם מהתלמוד הבבלי, עמ' 67-75.

[8] **וראה באבן האזל** (שם) שהביא שבנין עולם תירץ כדברנו ודחה דבריו, ודחייתו אינה נראית בעיניי.
וראה עוד במלוא הרועים שכתב שב"ה יענו לב"ש שאם היה כתוב "בבוקר ובערב" אז זמן ק"ש בבוקר היה עד חצות ולא עד שעה שלישית.

[9] ראיה זו ראיתיה באבן האזל (שם) בשם ספר סדר זמנים.

[10] **וראה קרן אורה** (יא ע"א, יח) שהסביר שלדעת הירושלמי גדר ק"ש הוא מדין תלמוד תורה ונקבע ביום ובלילה על מנת לקיים את דברי הפסוק "והגית בו יומם ולילה" ולפי זה ודאי שלפי הירושלמי זמני ק"ש הם לילה ויום ולא שכיבה וקימה, אך הבבלי שרואה בק"ש מצווה נפרדת חלוק על הירושלמי בזה.

בתרומתן" סבורים שזמן קריאת שמע הוא מהלילה על פי ההגדרה האסטרונומית, ואילו שאר הדעות בברייתא סבורות שהזמן נקבע לפי זמן השכיבה ללא תלות בהגדרת הלילה האסטרונומית. אולם שיטה זו כמעט יחידאית וקשה ליישבה עם הראיות הנ"ל, ואכמ"ל בה.

ב. תוס' בברכות (ב ע"א ד"ה "מאימתי") תמהים על מנהג העולם שקוראים שמע מבעוד יום, ומתרצים שסומכים על דעת רבי יהודה שזמן מנחה עד פלג המנחה (שעה עשירית ו **4 / 3** השעה), ותוס' מחדשים שלפי רבי יהודה מזמן זה ניתן לקרוא שמע. ניתן לקבל (בדוחק רב) שלפי רבי יהודה כבר אחרי פלג המנחה נחשב ערב, אבל לא סביר לומר שלפי רבי יהודה זמן שכיבה הוא מפלג המנחה. לכאורה רואים שתוס' הבינו שזמן ק"ש הוא מהערב ולא מזמן שכיבה! **ויש לדחות**: תוס' עצמם בע"ב (ד"ה "אמר ליה") כותבים שרבי יהודה אינו דורש "בשכבך ובקומך" וממילא לא קשה ולא מידי.

<u>**לסיכום פרק זה**</u>: מן הסוגיות ומדברי רבים מהראשונים עולה ש-"בשכבך ובקומך" אינם שמות נרדפים ל-"לילה" ו-"יום" אלא קטגוריות זמן נפרדות הקשורות לשכיבה וקימה.

ועדיין יש לברר: האם קטגוריות אלו נותרות פתוחות לשינוי לפי הרגלי בני אדם בכל דור, או שמא לאחר שנקבעו בזמן התורה או חז"ל הן נשארות קבועות ואינן משתנות גם עם שינוי המציאות? בפרקים הבאים נברר שאלות אלו.

ג. האם קביעות שנקבעו בזמן התורה או התלמוד משתנות בהתאם לשינויי המציאות?

ג. 1 . האם קביעות *התורה* התלויות במציאות משתנות בהתאם לשינויי המציאות?

ביררנו שזמן ק"ש נקבע לפי "בשכבך ובקומך" ולא לפי "לילה ויום". עתה יש לדון: לאחר שזמני שכיבה וקימה נקבעו בזמן נתינת התורה, האם הם ישתנו בהתאם לשינויי המציאות או שמא משנקבעו הזמנים פעם אחת, הם נשארים קבועים ולא משתנים?

לפני ההידרשות למקורות, נאמר כי ההיגיון מורה שהגדרה התלויה בדבר מסוים תשתנה כאשר הדבר משתנה. לו התורה הייתה רוצה לחייב בקריאת שמע של הערב בצאת הכוכבים ובקריאת שמע של היום עד שלוש שעות, היא הייתה כותבת זמנים אלו ולא תולה את זמן קריאת שמע בשכיבה וקימה. אמנם ניתן לדחוק ולומר שהולכים לפי הזמנים שהיו בזמן נתינת התורה והתורה תלתה זמנים אלו בזמני הפעולה של שכיבה

וקימה כיוון שהם הזמנים המהותיים, אך לאחר שנקבעו הזמנים הם לא ישתנו גם אם המציאות תשתנה.

נראה להביא ראיה **מהריטב"א בר"ה** (לד ע"א) שקביעות שהתורה תלתה בדבר שמשתנה ישתנו כאשר הדבר ישתנה. נבאר את הדברים.

התורה (ויקרא כג: כד) מצווה לתקוע תרועה בראש השנה. **הגמרא בר"ה** (לד ע"א) מספרת שהסתפקו מהי התרועה שהתורה ציוותה לתקוע: האם היא "יללה" או "גניחה". מספק רבי אבהו תיקן שיתקעו את כל סוגי התרועות. **מקשים המפרשים**: כיצד ייתכן שהיה ספק מהי תרועה? האם "לא ראו איש מפי איש עד משה רבנו איך היה נוהג"?[1] ועוד- וכי לפני התקנה היו קהילות שלא היו יוצאות ידי חובת תקיעת שופר? **מצאנו לכך שלושה הסברים**:

1 . **הסבר הרמב"ם** (שופר ג: ב). "תרועה זו האמורה בתורה נסתפק לנו בה ספק לפי אורך השנים ורוב הגליות ואין אנו יודעין היאך היא... לפיכך אנו עושין הכל". הרמב"ם מסביר שבעקבות הגלות באמת לא ידעו בוודאות כיצד מריעים ושהיו קהילות שלא הריעו בצורה שהוציאה אותן ידי חובה, עד שבא רבי אבהו ותיקן שיריעו בכל הצורות.

2 . **תירוץ רה"ג**[2] **והמאירי:** תרועה נחשבת "תרועה" הן ביללה והן בגניחה. חלק מהקהילות הריעו בצורה של "גניחה", וחלק מהקהילות הריעו בצורת "יללה". החכמים ידעו ששני סוגי התרועות הנ"ל הם תקינים אלא שהמון העם לא ידע זאת וסבר שבני הקהילות האחרות שלא תקעו כמותם לא יצאו ידי חובה, ולכן רבי אבהו תיקן שכל ישראל יריעו באותה צורה.

3 . **הריטב"א בתירוצו השני**. הריטב"א בתירוצו הראשון הביא את דברי רה"ג הנ"ל. לאחר מכן הוא תירץ באופן אחר. בזמן משה ובדורות הראשונים הייתה תרועה מסוימת, אך בדורות התנאים והאמוראים התרועה השתנתה "שהרי התורה אמרה סתם תרועה קול נשבר כדרך שאדם עושה בשברו, וסגנון אחד אמרה תורה לכולם ואין הדורות שוין בדבר, שהרי תמצא במיני הניגונין ענין קול שהיה קול ניגון לדור שעבר וחזר קול תמרור לדור אחר". כלומר התרועה השתנתה בדור חז"ל והיו ששינו אותה לקול מסוים והיו ששינו אותה לקול אחר. בא רבי אבהו ותיקן שיעשו את כל התרועות שנהגו בזמנם.

מתירוצו השני של הריטב"א נמצינו למדים שהתרועה שהייתה בימי משה השתנתה בהתאם לצורה שבה בני האדם הריעו בכל זמן, כלומר שקביעות התורה התלויות במציאות משתנות עקב שינויי מציאות. והוא הדין בנידוננו: זמני ק"ש שהתורה תלתה

[1] [1] לשון רה"ג המובאת בראשונים.

[2] [2] הובא בכמה ראשונים בסוגיה: ברא"ש (ד: י), ברשב"א (ד"ה "ודילמא"), בר"ן (בחידושים, ד"ה "אתקין") ובריטב"א (ד"ה "אתקין") בתירוצו הראשון.

אותם בפעולות, ישתנו כאשר זמני הפעולות ישתנו ולא נאמר שהתקבעו לפי הזמנים שהיו נהוגים בשעת מתן תורה.[13]

ג. 2 . האם קביעות התלויות במציאות שנקבעו בתלמוד ישתנו בהתאם לשינוי המציאות?

ניתן לטעון שאמנם קביעות של התורה התלויות במציאות ישתנו בהתאם לשינוי המציאות, אך משקבעו חז"ל בגמרא דבר התלוי במציאות הוא לא ישתנה גם אם המציאות תשתנה.

ביסוס לטענה זו יש בדברי החזו"א.[14] **החזו"א** (יו"ד ה: ג; נשים כז: ג) מביא את הגמרא בסנהדרין (צז ע"א) שהעולם מחולק ל 0 0 0 6 שנים: 0 0 0 2 שנות בריאה, 0 0 0 2 שנות תורה ו 0 0 0 2 שנות משיח. אלפיים שנות תורה הן השנים של המשנה והתלמוד ובשנים אלו התורה נקבעה "כפי השגחתו ית' בזמן ההוא" ואין לחלוק על מה שנקבע בשנים אלו. הדוגמה שהחזו"א מביא היא קביעת חז"ל על מומים מסוימים בבהמות העושים אותן טריפות. החזו"א אומר שגם אם תימצא רפואה למום מסוים שלגביו קבעו חז"ל שהוא עושה את הבהמה טריפה, הדין לא ישתנה, כיוון שבזמן חז"ל נקבע שמום מאותו סוג בבהמה עושה אותה טריפה. כלומר ניתן לטעון שאף על פי שמצינו (גבי תקיעת תרועה) שקביעות התורה משתנות בהתאם לשינויי המציאות, אין להוכיח משם גבי זמן קריאת שמע, דשאני תרועה שהשתנתה עוד לפני שהיא הוגדרה על ידי חז"ל בגמרא, בניגוד לזמן ק"ש שהוגדר על ידי חכמים במשנה ובתלמוד, כלומר חכמים הורו לנו את זמנו ו"על פי התורה אשר יורוך".

בעיניי, טיעון זה לא משכנע משלוש סיבות:

---

[13] **כשהרציתי את הדברים לפני הגרז"ן זצ"ל (בשנת 5 1 2 0 בערך)** הוא הסכים איתי שעל פי דברי הריטב"א הללו עולה שגם זמן ק"ש ישתנה עקב שינויי המציאות, אך הדגיש שדברי הריטב"א הללו מחודשים ורוב הראשונים לא תירצו כן, *ולכן א"א לסמוך על דברי הריטב"א הללו להלכה*. **אני טענתי** שלא מצינו אף ראשון שחולק על הריטב"א בנקודה זו, וזה ששאר הראשונים תירצו אחרת מהריטב"א אין זה נובע בהכרח מזה שלא מקבלים את היסוד היוצא ע"פ דבריו (ששינויי מציאות גורמים לשינויים בקביעות התורה שנתלו במציאות) אלא היה להם תירוץ אחר לשאלה המקומית שבה עסקו. סיוע מסוים לכך שאין מחלוקת בין התירוצים בנקודה הנ"ל הוא שהריטב"א עצמו בתירוצו הראשון מתרץ כתירוץ של רב האי גאון ורק בתירוץ שני מתרץ מה שכתבנו בשמו. ויש מעט דוחק באמירה שתירוצי הריטב"א נחלקו ביסוד הנ"ל בלי שהזכיר זאת.

[14] ראה עיסוק בטענה זו בנידון דידן: הרב אשר וייס, קריאת שמע וענפיה, אות ו', https://minchasasher.com/he/shiur/%D7%A4%D7%A8%D7%A9%D7%94-%D7%A9%D7%99%D7%A2%D7%95%D7%A8%D7%99%D7%9D/%D7%91%D7%A2%D7%A0%D7%99%D7%9F-%D7%9E%D7%A6%D7%95%D7%AA-%D7%A7%D7%A8%D7%99%D7%90%D7%AA-%D7%A9%D7%9E%D7%A2-%D7%95%D7%A2%D7%A0%D7%A4%D7%99%D7%94/ . הרב וייס מעלה את הטענה הנ"ל במפורש ולכן פוסק להלכה שהזמן לא משתנה.

א. הגמרא הנ"ל שמחלקת את העולם ל- 0 0 0 , 6 שנה, היא סוגיה אגדית ואין להשליך ממנה השלכות רחבות על פסיקת הלכה.

ב. יש מקום לומר שרק דיני טריפות אינם משתנים, משום שהם הלכה למשה מסיני. הרחבנו על כך במקום אחר.[15]

ג. בניגוד לטריפות שבהן חכמים קבעו שמום מסוג מסוים עושה את הבהמה לטריפה, בזמני קריאת שמע חכמים לא הגדירו אלא רק "תרגמו" מהם זמני שכיבה וקימה. לכן גם אם נקבל שלא משנים את הקביעות *שקבעו* חז"ל גם כשהמציאות השתנתה, אין זה אומר שזמני קריאת שמע לא ישתנו בהתאם למציאות כיוון שלגביהם חז"ל לא קבעו כלום אלא רק *אמדו* מהו הזמן המדובר. אומדן המשתנה מזמן לזמן משנה גם את ההלכה.

לכאורה היה ניתן לדמות את שאלתנו לדיון המפורסם באחרונים לגבי זמן הדלקת נרות חנוכה כיום. **הגמרא בשבת** (כא ע"ב) אומרת שנר חנוכה צריך לדלוק "עד שתכלה רגל מן השוק, ועד כמה? אמר רבה בר בר חנה אמר רבי יוחנן: עד דכליא ריגלא דתרמודאי", הרמב"ם ושאר הפוסקים כתבו ששיעור זמן זה הינו כחצי שעה. כיום עקב מהפכת החשמל אנשים נשארים "בשוק" עד שעות מאוחרות הרבה יותר מחצי שעה לאחר צאה"כ, ודנו האחרונים בשאלה אם גם משך הזמן שנר חנוכה צריך להישאר דולק יתארך.[16] לכאורה הדיון לגבי נר חנוכה מקביל לדיוננו לגבי זמן ק"ש. אולם נראה שתלייה זו מוכרחת לצד אחד בלבד. בפשטות מי שאומר שזמן הדלקת נר חנוכה יתארך בעקבות שינוי המציאות, יאמר שגם זמן ק"ש ישתנה.[17] אך מאידך גיסא, מי שאומר שזמן הדלקת נר חנוכה לא ישתנה יכול לומר שזמן ק"ש כן ישתנה. בחנוכה חכמים אמרו עד שתכלה רגל וכוונתם הייתה שהנרות ידלקו כחצי שעה, שזה פרק הזמן שבו כלתה הרגל, מה שאין כן בזמן ק"ש שתליית התורה ב-"בשכבך ובקומך" אינה תלויה בזמן אחר.

---

15 ראה: שגיא מזוז, סטיותיו של הרמב"ם מהתלמוד הבבלי על פי פסיקות בספר נשים, עמ' 56-59. שם הסברתי שרק לגבי טריפות הדין לא משתנה אך לגבי שאר הקביעות המציאותיות של חז"ל, הדין כן ישתנה, עיין שם.

16 דעת הגרי"ז (קונטרס חנוכה ומגילה סי' ה', ד') שכיום יש להדליק פרק זמן ארוך יותר מחצי שעה. אולם דעת רוב האחרונים הגרשז"א, הגרי"ש אלישיב, רב חיים קנייבסקי בשם החזו"א, הגר"נ קרליץ, רב אשר וייס (במשנ"ב הוצאת יצחק יקרא; פניני חנוכה עמ' קסד'-קסה'; נר חנוכה עמ' טו'; חוט שני על חנוכה עמ' שטו'-שיז'; שמעתי בשיעור בע"פ) שמן הדין אין חובה להדליק יותר מחצי שעה.

17 כמובן שניתן לדחות ולומר שקביעות דרבנן ישתנו בהתאם לשינויי המציאות, אך קביעות של התורה לא ישתנו.

לסיכום פרק זה: ראינו שכאשר התורה תלתה דינים מסוימים במציאות, שינוי המציאות מביא לשינוי אותם דינים. הסברנו שלדעתנו גם כאשר אומד המציאות נאמר בחז"ל אין זה אומר שלא יחולו שינויים אם המציאות תשתנה.

ד. האם זמני ק"ש יהיו מוגבלים ל"לילה" ול"יום" אסטרונומיים?

ראינו שזמני ק"ש תלויים בזמני שכיבה וזמני קימה ולאו דווקא בהגדרה של לילה ויום. **עתה נשאל**: האם זמני הלילה והיום מגבילים את זמני השכיבה והקימה? **נקצין את השאלה על מנת להבהירה**: במקרה תיאורטי שבו זמן הקימה של קבוצת אנשים יהיה בערב, האם יהיה ניתן לקרוא ק"ש של "בקומך" עד הערב? או לחלופין, במקרה שתהיה קבוצת אנשים שתשכב לישון שנת קבע בחצות היום, האם יהיה ניתן לקרוא ק"ש של "בשכבך" בחצות היום?!

מסברא נראה שכן. התורה ציוותה "בשכבך ובקומך" ולא ציוותה "בערב וביום" ואם כן מדוע שזמני בשכבך ובקומך יהיו מוגבלים ללילה וליום?!

אלא שלכאורה כנגד זה יש סוגיה מפורשת שראינו לעיל. ראינו את **הסוגיה בדף ח ע"ב** שבלשונה השנייה של הגמרא נאמר שייתכן שאדם יקרא פעמיים ק"ש ביום ויצא ידי חובה של קריאת שמע של "בשכבך" וקריאת שמע של "בקומך", וזאת אם יקרא קריאה אחת בזמן שבין עלות השחר לנץ החמה ופעם שנייה יקרא לאחר הנץ. הקריאה שבין עלות השחר לנץ מוציאה ידי חובת קריאת שמע של "בשכבך" והקריאה שלאחר הנץ מוציאה ידי חובה של ק"ש של "בקומך". **ויש להקשות**: שלכאורה גם אם יקרא ק"ש לאחר נץ החמה עדיין יצא ידי חובת ק"ש של "בשכבך" שהרי יש את בני המלכים שקמים בשעה שלישית, מה שאומר שהם עדיין שוכבים לאחר נץ החמה! ומכך שהגמרא הגבילה את זמן "בשכבך" עד נץ החמה רואים שלמרות שיש אנשים ששוכבים לאחר נץ החמה, זמנה של ק"ש של "בשכבך" מוגבל ולא ניתן לקרותה ביום ממש (לאחר הנץ) אלא רק עד הנץ!

הרשב"א (על הסוגיא הנ"ל, ד"ה "איכא") הביא קושיא זו, ותירץ שבני מלכים הם "מיעוטא דמיעוטא" ולכן לא מתחשבים "בשכבם" על מנת להאריך את זמן ק"ש של ערב עד שלוש שעות. אלא שדברים אלו לכאורה אינם מובנים: שהרי התחשבנו ב"מיעוטא דמיעוטא" על מנת לקבוע את זמן ק"ש של "בקומך", ומדוע שלא נתחשב באותו מיעוט על מנת לקבוע גם את הזמן של ק"ש של "בשכבך"? מסביר הרשב"א:

> י"ל דכיון דמחמת יממא חייבה תורה לקרות בשחר אף על גב דתלי ליה בזמן קימה דינא הוא דנשרי כל זמן קימה ואפי' של בני מלכים, ועוד דאינו בדין דלא יקראו בני מלכים בשל שחר, אבל בשל לילה הנכנס בשל יום אף על גב דתלא

ליה בשכיבה כיון דיממא הוא וכולהו אינשי כבר קמו משום מיעוטא דבני מלכים לא שרינן

נראה שכוונתו לומר שיש זמן ק"ש של לילה וק"ש של יום. אמנם ק"ש של לילה תלויה ב"שכבך" וק"ש של יום תלויה ב-"קומך" אך עדיין החיוב הבסיסי הוא בלילה וביום. זמני השכיבה של מיעוטא דמיעוטא אינם יכולים להביא לכך שיקראו קריאת שמע של לילה ביום, אך את זמן קריאת שמע של היום הם כן משנים כיוון שהם לא הופכים את זמן הקריאה מזמן אחד לזמן אחר (למשל, מלילה ליום) אלא משנים את השעות בתוך הזמן של היום. יוצא שלפי הרשב"א זמן קריאת שמע הינו שילוב של זמנים אסטרונומיים ושל זמני שכיבה וקימה, מתחשבים במיעוט בשביל לקבוע את השעות בתוך היום או בתוך הלילה, אך לא לשנות את קריאת שמע של לילה ליום או להפך![18]

גם הרמב"ן (במלחמות ב ע"א בדרי"ף, באמצע ד"ה "אמר הכותב") הביא קושיא זו, אך הוא תירץ אחרת: "ואי משום בני מלכים נעורין הם במטתן ואינן רוצין לעמוד עד שלש שעות".

לפי הרמב"ן יוצא שבאופן עקרוני משום המיעוטא של בני המלכים היה ניתן לקרוא ק"ש של "בשכבך" ביום. אלא שאין אנשים שבאמת מתעוררים ביום, שגם בני מלכים מתעוררים בסוף הלילה אלא שנשארים במיטותיהם עד שלוש שעות. יוצא שאילו באמת היו ניעורים לאחר שלוש שעות, הדין היה שניתן לקרוא ק"ש של ערב עד שלוש שעות של היום!

ואם כן השאלה שעימה פתחנו את פרקנו תהא תלויה במחלוקת הרשב"א והרמב"ן. **לרשב"א** זמני שכיבה וקימה תלויים בהגדרת לילה ויום וכל עוד יש רק מיעוט ששוכבים לישון ביום אז זמן ק"ש של ערב לא יחול ביום. **אך לפי הרמב"ן** גם אם יש מיעוט שישנים ביום, זמן ק"ש של ערב יתארך ליום ויהיה ניתן לקרותה ביום![19] **המג"א** (נח: ו) הכריע כרשב"א. ראייתו מהגמ' בברכות (ג ע"ב) שדוד אמר "קדמו עיניי אשמורות" ובגמרא מבואר שהכוונה שהיה מתעורר שתי משמרות (שהן שמונה שעות) לפני מלכי אומות העולם, משמע שמלכים מתעוררים בשעה שלישית ולא

---

18 נדגיש שנראה שגם לפי הרשב"א אם רוב האנשים ישכבו ביום, יהיה ניתן לקרוא ק"ש של בשכבך ביום. ודבר זה לכאורה מוכרח מכך שללשון השנייה בסוגיה בברכות (ח ע"ב) קוראים ק"ש של "בשכבך" בעלות השחר למרות שזה יום, ואיך יוצאים יד"ח? אלא משום שאז יש רבים שישנים בשעת יום זו ולא רק מיעוט.

19 **וראה בעונג יו"ט** (או"ח סי' יד') שהוכיח מהרמב"ן הנ"ל שאין תלות בין "לילה ויום" ל"בשכבך ובקומך" ואם יקומו ביום יהיה ניתן לקרוא ק"ש של ערב ביום. **והראש יוסף** (ברכות ט ע"א) הוכיח מהרשב"א שיש התאמה בין "לילה ויום" ל-"בשכבך ובקומך" וכדברינו בגוף המאמר. ותלייה זו נידונה במאמרו של הרב איתן זן בר בספרו חידושי הלכות — מסכת ברכות, "זמן ק"ש של ערבית", עמ' 29.

כהסבר הרמב"ן שמתעוררים כמו כולם ורק קמים מהמיטה בשעה השלישית. כמובן שניתן לדחות, ואכמ"ל.

ה. האם זמן ק"ש של "בקומך" נתקן על ידי חז"ל?

עד כה ראינו שזמן ק"ש הינו "בשכבך ובקומך" ולא "בערב וביום" ושלאור זאת יש לשנות את זמני הקריאה לעומת המקובל כיום.

אלא שלגבי ק"ש של בוקר יש מקום לפקפק בדבר לאור דברי **הכס"מ** (ק"ש א: יג').[20]

הכס"מ מקשה קושיה: את המילה "בשכבך" דורשים כל זמן שבני אדם שוכבים, דהיינו כל הלילה, אך את המילה "בקומך" דורשים בשעה שבני אדם קמים, דהיינו עד שלוש שעות, אך מדוע לא דורשים "כל זמן שבני אדם קמים דהיינו כל היום"? **מכוח קושיה זו הכס"מ מחדש חידוש גדול**:

> וי"ל דאה"נ דהכי דרשינן ליה... אלא משום דקי"ל דצריך לסמוך גאולה לתפלה ותפלות כנגד התמידין תקנום והתמיד היה קרב עד ד' שעות ואם כן קודם צריך לקרות קריאת שמע ולכך הקדימו זמנה עד סוף שלש שעות ואסמכוה אקרא ובקומך בשעה שדרך בני אדם קמים ותדע דאסמכתא היא ולא עיקר פירושא דקרא דתלי טעמא עד סוף ג' שעות דשכן דרך בני מלכים לעמוד בשלש שעות ואטו בני מלכים מי הוו רובא דעלמא אלא ודאי כדאמרן כנ"ל.

כלומר לפי הכס"מ מעיקר הדין זמן ק"ש של "בקומך" היה במשך כל היום ("כל זמן שבני אדם קמים") אלא שחכמים הגבילו זמן זה עד שלוש שעות, שהן זמן קימת בני מלכים.[21] אם נקבל את דברי הכס"מ, ניתן להעלות צד שגם אם השתנו זמני הקימה, ומעיקר הדין היה זמנה של ק"ש אמור להשתנות, תקנת חז"ל אינה משתנה בעקבות שינוי המציאות.

הכס"מ מבסס את דבריו על שתי יתדות עיקריות:

א. לשון הפסוק "בקומך" משמעה לדעתו כל זמן שאנשים קמים. **נציין שבדברי כמה ראשונים: מאירי ותורא"ש (ברכות ב ע"א) היראים (סי' רנב') והחינוך (תכ')** מבואר נגד הבנת הכס"מ. הם מסבירים (כל אחד בסגנונו אך העיקרון אחד) שמבחינה לשונית, המילה "בקומך" משמעותה - זמן שבו קמים, דהיינו מתעוררים, ולא כל הזמן שבו ערים. **וכן בט"ז** (נח: ד)**, פר"ח** (נח: א "ואיכא למידק") **והמג"א** (נח: ז).[22]

---

[20] לדיון רחב בשיטת הכס"מ, ראה: הרב רפאל ברוך טולידאנו, "סוף זמן קריאת שמע של שחרית", ירחון האוצר, צז (כסלו תשפ"ה), https://www.ha-otzar.net/article/2392.

[21] וראה: רבי יעקב אבן יחיא, אהלי תם, סימן יג' שהקדים את הכס"מ בחידוש זה בכמה עשרות שנים.

[22] וראה במג"א ובעיקר בפר"ח שהאריכו לדחות את דברי הכס"מ מסיבות שונות ואכמ"ל.

ב. יתדו השנייה של הכס"מ היא העובדה שבני מלכים אינם רוב בני האדם, ומדוע נקבע הזמן על פיהם? אלא שזמן זה אינו עיקר הדין אלא תקנת חכמים כדי לסמוך גאולה לתפילה שזה עד שעה רביעית. נציין **שברבנו יונה** (ד ע"ב ד"ה ר' יהושע) **ובפיהמ"ש לרמב"ם** (א: ב) מבואר שכיוון שמקצת בני אדם קמים בשעה שלישית אז הזמן נקבע לשעה שלישית, נגד דברי הכס"מ. וכן עולה **מדברי הרמב"ן והרשב"א** (שהובאו בפרק ד), שהניחו שזמן בני מלכים הוא עיקר הדין ולא תקנת חכמים. עוד נציין שגם **ברש"י בשבת** (יא ע"א ד"ה "חברים") מבואר שזמן שלוש שעות הוא מדאורייתא.

מבואר שיש ראשונים רבים כנגד חידושו של הכס"מ.

מצד שני, מצאנו סיוע לכס"מ כנגד דברי הראשונים, בירושלמי ברכות (א: ה), שם נאמר:

> תני הקורא עם אנשי מעמד לא יצא כי מאחרים היו. רבי זעירא בשם רבי אמי ביומי דרבי יוחנן הוינן נפקין לתעניתא וקרוי שמע בתר תלת שעין ולא הוה ממחי בידן.

בירושלמי מוסר רבי זעירא בשם רב אמי שבימי תענית הם היו קוראים ק"ש לאחר ג' שעות ולא מחו בידם. מדוע לא מחו בידם? אם נאמר שזמן ק"ש עד שלוש שעות הוא מדאורייתא, קשה מאוד להבין מדוע לא מחה בהם. אולם אם נאמר ככס"מ שהזמן של עד שלוש שעות הוא רק מדרבנן (ומדאורייתא זמנה כל היום) הקושי מתמתן.

אך ניתן לדחות זאת לאור המשך הירושלמי:

> רבי יוסי ורבי אחא נפקין לתעניתא אתו ציבורא ומקרי שמע בתר תלת שעין. בעא רב אחא מחויי בידן. א"ל ר' יוסי והלא כבר קראו אותה בעונתה כלום קורין אותה אלא כדי לעמוד בתפילה מתוך ד"ת. א"ל מפני ההדיוטות שלא יהו אומרים בעונתה הן קורין אותה.

מסופר על ר' יוסי ור' אחא שגם יצאו לתענית וקראו אחרי שלוש שעות, ומתברר בהמשך הסוגיה שכן קראו אותה תוך שלוש שעות אלא ששבו וקראו לאחר שלוש שעות, כדי לעמוד בתפילה מתוך קריאת שמע. ואם כן, אפשר שגם רב אמי שנאמר שקרא לאחר שלוש שעות הכוונה כדי לעמוד בתפילה מתוך ק"ש, אבל קרא גם בתוך שלוש השעות. ואף שיש בכך מעט דוחק בלשון, מכל מקום לפי זה לא נצטרך להידחק מדוע רבי יוחנן לא מחה ברב אמי אפילו אם החיוב הינו רק מדרבנן. וכיוון שניתן להבין בירושלמי (שלא בדוחק גדול) בצורה שתתיישב עם דברי הראשונים, יש לאמץ קריאה זו ולדחות את חידוש הכס"מ.

ו. סיכום

כיום זמן השכיבה מאוחר יותר מצאת הכוכבים וזמן הקימה מאוחר יותר משלוש שעות. ראינו שבאופן פשוט זמן ק"ש תלוי בשכיבה וקימה ולא ביום ולילה. כמו כן ראינו שאין סברה חזקה לומר שהזמן שנקבע בגמרא לא ישתנה. באשר לחידוש הכס"מ (שהזמן של שלוש שעות הינו גזירת חכמים) ראינו שהוא נסתר מדברי ראשונים רבים ועל כן אין לקבלו. וכיוון שכך נראה שיש לפסוק הלכה למעשה שזמן קריאת שמע ישתנה בימינו.[23]

[2 3] חיפשתי התייחסויות של פוסקים ומפרשים מאוחרים בנושא, ומצאתי התייחסויות מעטות. ברובן לא האריכו המחברים בטיעונים ובראיות, אלא כתבו את דבריהם בקיצור. נציין כמה מן המתייחסים לנושא:
משכנות יעקב (עט'): "אמנם ראיתי ונתון אל לבי אולי יש למצוא זכות על מה סמכו עוד המתאחרים יותר בקיץ עד ערך שמנה שעות... ובעינא לחדושי מלתא ומסתפינא מחבריי' דלענ"ד יש ללמד עליהם זכות.... דזמן ק"ש אינו תלוי בהתחלת לילה... ותלי' בזמן שכיבה... ויש לומר שמשתנה הזמן בזה כיון דלא תלי' במידת יום או במידת לילה רק בשכיבה וקימה".
הרב אליהו מגריידיץ (בהגהותיו על המשנה, ברכות א, א) כתב: "*ואולי* אם כל מדינה קמים מאוחר הוי גם מדרבנן הזמן מאוחר דכיון דלא כתיב בתורה בהדיא סוף זמן ק"ש רק תלתה בזמן שכיבה ובקימה א"כ כעת שירדה חולשה לעולם וקמים יותר מאוחר סברא לומר דהזמן יותר מאוחר".
הרב יוסף חיים זוננפלד (תשובות רבי יוסף חיים זוננפלד, סוף סי' כג') קיצר מאוד וכתב: "ולא אמנע מלעורר בעיקר הדבר שתלתה התורה עניין ק"ש בשכיבה וקימה ולא נכתב בהדיא הזמן, אם דרך בנ"א.. וכעת כולם ישנים יותר או קמים מאוחר יותר, יש מקום לומר דיש כאן חיוב דאורייתא והגם שלא מצאתי הדבר מפורש לענ"ד הסברא נכונה.. אפשר לומר הנח להם לישראל".
הרב איתן זן בר (חידושי הלכות- מסכת ברכות, "זמן ק"ש של ערבית", עמ' 7 2 - 5 3) מגיע למסקנה הדומה למסקנתנו.

כנגד הנ"ל מצאנו פוסקים שכתבו שאין לשנות את זמני ק"ש. ובראשם ערוה"ש (נח: יב- יג): "ולא משגחינן אם שם כבר עמדו או עדיין ישנים דלא לפי מנהג בני אדם ניתנה התורה אלא גזירה היא כך וכך תעשה ביום ובלילה וממילא שכל אחד מתי שהוא אצלו יום הוה מצות היום עליו ובלילה מצות הלילה עליו"; **הרב אשר וייס** (שם) פסק שזמני ק"ש לא משתנים וזאת על בסיס שיטת החזו"א, וכבר התמודדנו עם טענה זו (ראה פרק ג. 2); **הרב יעקב אריאל** (באהלה של תורה ז, סי' עא) כתב שזמן ק"ש אינו משתנה כיוון שהולכים לפי דרך הטבע ולא לפי זמן השכיבה וההתעוררות שנגרמו בעקבות מהפכת החשמל. הרב אריאל לא הרחיב בדבריו ועל כן קשה לדון בטענתו;
גם **הרב שמואל אריאל** (תשובה באתר ישיבה, "זמני קריאת שמע במציאות ימינו", https://www.yeshiva.org.il/ask/97334) פסק שהזמן לא משתנה וזאת בעקבות כמה טענות: א. לא ברור לו שזמן ק"ש נקבע ע"פ הגדרות של שכיבה וקימה ולא לפי לילה ויום. ב. לא בהכרח השתנתה המציאות במובן הזה שאין אנשים שישנים בזמן צאת הכוכבים. ג. גם בדורות הקודמים היו שינויים בזמני השכיבה והקימה ולא מצאנו ששינו את זמני הקריאה.
נענה לטענות אלו בקיצור נמרץ: בקשר לטענה א: ראה בפרק ב של מאמר זה. בקשר לטענה ב: נראה שכאן יש מחלוקת מציאותית ואין מה להרחיב בזה. בקשר לטענה ג: השינוי המשמעותי אירע בעת ב 5 1 השנים האחרונות וממילא יש פחות ראיה מכך שלא שינו.

מה שיעור זמן שכיבה וקימה כיום?

לגבי זמן שכיבה קשה לומר שעה מדויקת, אבל בהערכה גסה נראה שלפני 2030 אנשים לא הולכים לישון ולכן זמן ק"ש של ערבית צריך להיות ב 2030 ומי שמתפלל ערבית לפני, צריך לחזור ולקרוא ק"ש שנית.

לגבי זמן קימה- יש לא מעט אנשים שעובדים בלילות וישנים ביום ומטבע הדברים קמים מאוחר, ההערכה שלי שאנשים המאחרים לקום קמים בחצות היום ועל כן עד זמן זה ניתן לקרוא ק"ש של "בקומך".